

**“ONA” LEKSIK-SEMANTIK MAYDONI VA UNING BOSHQA
MAYDONLAR O’RTASIDAGI O’RNI**

Azamjonova Xurshidaxon Nozimjon qizi,

Andijon davlat universiteti Xorijiy tillar kafedrası ingliz tili o’qituvchisi,
mustaqil tadqiqotchi

khurshidakhon_1995@mail.ru, +998909800821

Annotatsiya. Ushbu maqolada maydon nazariyasi, strukturasi va uning tilshunoslikda tutgan o’rni, tilshunoslarning bu boradagi turli qarashlari keltirilgan. Shundan kelib chiqqan holda “ona” leksik-semantik maydoni, boshqa maydonlar o’rtasidagi o’rni, ahamiyati, unikal va universal jihatlarini yoritib berishga harakat qildik.

Kalit so’zlar. Maydon, periferiya, yadro, semantik maydon, leksema.

Til birliklarini maydon sifatida o’rganish tilshunoslikda tobora “urf”ga aylana boshladi. Keyingi yillarda “lingvistikada maydon nazariyasining g’oyalari va metodlari tilning leksik sathidan boshqa sathlarga nisbatan ham tatbiq qilina boshlangani” turli olimlar tomonidan e’tirof etilgan. Bu haqida olima Sh.Iskandarovanning quyidagi fikrlariga e’tiborimizni qarataylik: “Keyinroq bu yo’nalishda tilning boshqa sathlari, jumladan, morfosemantika, grammatika singarilar doirasida ham jiddiy asarlar yuzaga keldi. Maydon tushunchasining talqini hamda unga xos xususiyatlarga ayrim holda yondashuv maydon nazariyasini tadqiq etishning turlicha muammolarini vujudga keltirdi. Bunda maydon chegaralarining aniqligi, maydonning avtonomligi, butunligi, uzluksizligi jihatidan til birligi sifatida qaralgani holda yoki maydon mustaqilligining nisbiyligi, maydonlar o’zaro munosabatining keng xarakterga egaligi bo’yicha til birliklaridan farqlanuvchi tomonlari asosidagi muammolar maydonlar tuzilishi (maydonda ochiq-bo’sh o’rinning bo’lmashligi) muammolari, ko’p ma’noli so’zlarning faqat bir maydonga

mansubligi yoki bir necha maydonning elementlari bo'lishi mumkinligi asosida maydon va polisemiya munosabatlari muammolari o'rta tashlandi. Maydonning u yoki bu xususiyatlariga tayanib, ushbu muammolar tadqiqotchilar tomonidan turli-tuman ravishda o'z yechimini topmoqda"¹.

Shu o'rinda maydonning tabiatini T.Mirzaqulovning unga bergan ta'rifi asosida ko'rishimiz mumkin: "Maydon nuqtai nazaridan yondashilganda, u tilning bir necha sath hodisalarini tutashtirib, sathlararo farqqa chek qo'yadi, paradigma esa bir sath doirasida bo'lib, sathlararo chegarani saqlaydi"². Shu va boshqa olimlarning fikrlarini o'rganish ham nazariy qarashlarning onani ifodalovchi shakllardagi tajallisini kuzatish onani bildiruvchi shakllarning geterogen tabiati ularni aynan maydonga jamlanishini taqozo qilishini ko'rsatdi.

XX asrning 40-yillarida so'zlarni semantik maydonlarga ajratishning yangi metodi yuzaga keldi. Bu qarash Praga maktabi tomonidan ilgari surilgan bo'lib, u differensial-semantik tahlil etish deb nomlandi. Bu metod asosida so'z leksik ma'nosi semema deb olinib, komponentlari sema deb qaraladi. Leksema sememalari umumlashtiruvchi, ya'ni arxisemaga ko'ra bir semantik maydonni tashkil qiladi. Bu semantik maydon maydonchalarga, ya'ni guruhlariga bo'linib, ular integral semasi asosida o'zaro birlashadi. Semantik maydonga kiruvchi har bir leksema sememasi differensial semasiga ko'ra boshqa semalardan ajralib turadi. Shunga ko'ra aytish mumkinki, dastlab semantik maydonlar mantiqiy-semantik jihatdan ajratilgan bo'lsa, bu metodga ko'ra lingvistik-semantik jihatdan maydonlarni tashkil qiladi. Semantikanning keyingi taraqqiyotida Ch.Pirs, F.de Sossyur va Ch.Morrisning qarashlari alohida ahamiyatga ega. O'zbek tilshunosligida I.Qo'chqortoyevning so'z va uning ma'no valentligiga, Sh.Rahmatullayev, R.Yunusov, R.Sayfullayevalarning leksema, semema, semalarga, R.Rasulovning holat fe'llariga, Sh.M.Iskandarovning otlardagi shaxs mikromaydoniga, N.R.Nishonovanning

¹ Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. Тошкент: "Фан" нашриёти, 2007. – Б.53.

² Мирзакулов Т.Ў. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси: Филол.фанл.док. дисс. автореф. - Тошкент, 1994. – Б.18-19.

“hayvon” arxisemali leksemalar maydoni tahliliga, S.X.Muhamedovanning harakat fe’llari semantikasiga, H.Tojimatovning sifat semantikasiga bag‘ishlangan ishlarini³ va boshqa olimlar tadqiqotlarini ko‘rsatish mumkin. Sh.Safarov va M.Mirtojiyevlar o‘zbek tili semantikasi va semasiologiyasini yangi bosqichga olib chiqdilar. Semantikaning asosiy masalasi sifatida leksik ma’no va uning taraqqiyoti bilan bog‘liq hodisalarni qayd qilish lozim [Mirtojiyev, 2010:5].

Ma’lumki, “semantik maydon” termini birinchi bo‘lib G.Ipsen tomonidan qo‘llanilgan. Tillarni qiyosiy o‘rganishda maydon nuqtai nazaridan, nazariy jihatdan yondashish juda ham muhimdir⁴.

A.Abdudzizovning ta’kidlashicha, “semantik yoki tushuncha maydoni” ma’nolari bilan bog‘langan so‘zlarni birlashtiradi. Bunday so‘zlar, odatda, bir leksik-semantik guruhni tashkil qiladi⁵.

A.Bondarkoning fikricha, funksional-semantik maydon (FSM) bir guruhga kiruvchi umumiy semantik funktsiya (yadro) asosida birlashuvchi leksik, grammatik, leksik-sintaktik kabi vositalarni o‘z ichiga oladi. FSM quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi: a) muayyan FSMga kiruvchi til birliklari umumiy semantik funktsiyaga egadir; b) ularning tarkibida faqat leksik emas, balki grammatik birliklar ham mavjud bo‘ladi. Strukturasi jihatidan esa yadro va periferiyalardan tashkil topadi⁶.

Leksik-semantik maydon til va adabiy manzaraning tarkibiy qismi sifatida dunyoni inson ongida aks ettirishning muhim vositalaridan biridir. Bu manzara orqali inson atrof-muhitni ma’naviy va qisman amaliy jihatdan o‘zlashtiradi hamda bu jarayon mazmunan serqirra bo‘ladi. Rus tilshunosi L.M.Vasilyev⁷ ushbu tushuncha haqida fikr yuritir ekan, semantik maydon bilan leksik-semantik maydonni bir-biridan farqlash zarurligini ta’kidlaydi va ularni alohida tahlil qilishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi. Uning ta’kidlashicha, leksik-semantik maydon

³ <http://compling.navoiy-uni.uz/>

⁴ Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Т.: Фан, АН РУз, 2007. – С. 39-48.

⁵ Абдуазизов А.А. Тилшунослик назариясига кириш. – Т.: Шарк, 2010. – 69 б.

⁶ Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – С. 99-103.

⁷ Васильев, Л.М. Теория семантических полей [Текст] / Л.М.Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С.107.

atamasi orqali ilgari tilshunoslikda leksik-semantik guruhlar deb yuritilgan birliklarni ham ushbu tizim doirasida o'rganish imkoniyati tug'iladi.

B.Yu.Gorodeskiy semantik maydonni tahlil qilishda ma'no munosabatlari asosida yondashadi⁸. Unga ko'ra, semantik maydon — bu til birliklarining shunday bir tizimidirki, ular umumiy semantik komponentga ega bo'lib, o'zaro ma'naviy bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan qaranganda, “leksik-semantik maydon” atamasi “semantik maydon”ga nisbatan leksik darajani ifodalovchi nisbatan torroq tushuncha bo'lsa-da, amaliyotda bu ikki termin ko'plab tilshunoslik tadqiqotlarida bir-birining sinonimi sifatida ishlatiladi.

Demak, xulosa o'rnida aytish mumkinki, so'zni semantik maydonlarga ajratishda dastlab “tushuncha maydoni”dan kelib chiqib yondashiladi. Bu yondashuvga ko'ra, har bir so'z ma'lum bir “tushunchalar guruhi”ga, ya'ni semantik maydonga kiradi va hech biri oraliq holatida qolmaydi. So'z ma'nosining tarixiy taraqqiyoti o'zgarmas holda tuzilgan maydonning qayta qismlarga bo'linishi sifatida izohlanadi. Shunday ekan, so'zning semantik maydonga mansubligi sinxron xarakterga ega bo'lib, davrlar osha o'zgarishlarga uchrashi mumkin. Shuningdek, semantik maydonda so'zlar bir-biri bilan tutashmasligi qayd etiladi. So'z ma'nolarining bir-biriga tutashmasligi nisbiy tushuncha bo'lib, etimologik tahlillar turli maydonga mansub leksemalarning semantik jihatdan bog'lanishi mumkinligini ko'rsatadi. Mazkur aloqadorliklar semantik to'rlarni yuzaga keltiradi. Bu esa semantik maydon tushunchasining semantik to'rlar bilan to'ldirilishini taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. Тошкент:”Фан” нашриёти, 2007. – Б.53.

⁸ Городецкий, Б.Ю. К проблеме семантической типологии [Текст] / Б.Ю.Городецкий. – М.: Издательство Московского университета, 1969.С.173.

2. Мирзакулов Т.Ў. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси: Филол.фанл.док. дисс. автореф. - Тошкент, 1994. – Б.18-19.
3. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Т.: Фан, АН РУз, 2007. – С. 39-48.
4. Абдуазизов А.А. Тилшунослик назариясига кириш. – Т.: Шарқ, 2010. – 69 б.
5. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – С. 99-103.
6. Васильев, Л.М. Теория семантических полей [Текст] / Л.М.Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С.107.
7. Городецкий, Б.Ю. К проблеме семантической типологии [Текст] / Б.Ю.Городецкий. – М.: Издательство Московского университета, 1969.С.173.